
ЮВЕЛІРНЕ МИСТЕЦТВО КРИМСЬКИХ ТАТАР

Нурія АКЧУРІНА-МУФТІЄВА

Виготовлення ювелірних прикрас є глибоко самобутнім і традиційним видом мистецтва кримськотатарського народу. Століттями склалися й удосконалювалися традиції художньої обробки металу. Вироби татарських ювелірів XVIII-XIX ст. є у музеях Криму, Санкт-Петербурга, Москви. До нашого часу їх дійшло небагато. Ці предмети втрачалися частіше за інші, тому автор у своєму дослідженні спирається на документальний, фотографічний, усний матеріал і невелику кількість збережених зразків.

Виготовленням ювелірних прикрас у Криму займалися татари і цигани. Численні майстерні ювелірів у Бахчисараї та Карасубазарі розташовувалися на центральних вулицях. До XVIII ст. ювеліри працювали на замовлення окремих осіб. У зв'язку з виникненням цехових організацій у містах почали створюватися ювелірні майстерні — цехи (*кююмджи-ве-алтунджи*) філіграні (скані) і майстрів золотих

справ. Цехові організації зберігалися в Криму до кінця XIX ст.

Як відзначав У. Боданінський, культура кримських татар і ювелірне мистецтво зокрема поділяється на кілька періодів, залежно від культурних впливів, які переважали. Певне піднесення властиве художній культурі золотоординського періоду (XIII-XV ст.), яка перебувала під впливом культури ісламу, що йшла від арабів — перших учителів татар-мусульман — з Єгипту, Іраку, Персії, Малої і Середньої Азії [2]. З середини XV і до кінця XVIII ст. в ювелірному виробництві відчувається значний вплив турків-османів. А з кінця XVIII до початку XX ст., із втратою самостійності Криму, кустарна промисловість обслуговує тільки побутові потреби татар й існує у вигляді нечисленних цехових організацій. Ні держава, ні тодішні земства не звертали уваги на національні кустарні промисли, майже нічого не робили для того, щоб їм до-

помогти. Внаслідок цього впродовж XIX і початку XX ст. ювеліри замкнулися в тісні рамки національних традицій. Після Жовтневої революції національний одяг швидко змінюється європейським, виходять із ужитку багато видів прикрас, а з ними і їх назви. Ювелірна справа втратила внутрішню базу збуту продукції. Проте задля “виживання” ювеліри-сканщики почали пристосовуватися до вимог сучасності, впроваджуючи у виробництво радянську емблематику, написи та значно здешевлюючи продукцію [1, 318-323].

Ювелірні виробниці завжди були неодмінною складовою народного жіночого, а також чоловічого одягу і свідчили про соціальну приналежність їх власників. Багаті прикраси з дорогоцінних металів, самоцвітів, перлів призначалися для заможних людей. Проте навіть бідні верстви населення, видаючи заміж дочку, обов'язково дарували їй срібний пояс та інші ювелірні прикраси.

Кримськотатарські ювеліри часткового наслідували різноманітні прикраси, привезені з Туреччини, Кавказу й інших земель. Окремі форми, мотиви, візерунки, що імпонували татарським ювелірам, трансформувалися в їх творчості, згідно з їх уявленнями і місцевими художніми традиціями. Разом з тим в їхніх виробках повністю зберігаються риси глибоко національної своєрідності, що склалися в народному мистецтві протягом сторіч. Лише наприкінці XIX ст. відбуваються певні зміни, пов'язані з занепадом ювелірного мистецтва.

За своїм призначенням ювелірні виробниці поділяються на прикраси натільні й ті, що є складовими елементами окремих частин одягу. У даній статті розглянемо ювелірні прикраси першого типу. До них належать головні убори (*соргуч, султан*) [3, 302], скроневі підвіски (*алтин-тас, зіліфи*), сережки (*купе*), намиста (*серга і бунджак, теляу-іне, гердан-лик*), браслети (*білезік, джебе*), персні й каблучки (*юзук*), брошки (*іне*).

Велику роль у різноманітних ювелірних виробках відігравали срібні й золоті монети турецького, російського та західноєвропейського походження. Вони використовувалися в скроневих прикрасах, намистах, сережках.

Матеріалом для ювелірних виробів були золото, срібло різної проби, мідь, залізо, коштовні камені (сердолік, бірюза, яшма, діаман-

ти, корали, бурштин, перли), перламутр, штучне каміння та кольорове скло, застосовувалося золочення срібла.

Кримськотатарські ювеліри володіли різноманітними засобами виготовлення й орнаменталізації прикрас. Художнє литво, карбування, штампування, тиснення, гравіювання, зернення, фонова, накладна, ажурна філігрань, плоска скань, чорніння, емаль, інкрустація самоцвітами, золотом, сріблом, перламутром — всі ці техніки, що йшли з найдавніших часів, у різноманітнювали та збагачували їх художню творчість. Литвом, карбуванням, зерненням, зерню вони досягали пластичної виразності прикраси — її форми, орнаменту; гравіюванням — тонкої графічності, чіткості малюнка візерунків; самоцвітами — колірної мальовничості; сканню — легкості виробу.

Висока майстерність ювелірів особливо яскраво виявилась у виготовленні ювелірних виробів технікою філіграні — “чільтер”. В основному використовувалися фонова й ажурна скань, яка створює малюнок мереживного типу. У техніці філіграні виконувалися жіночі прикраси: скроневі, шийні, нагрудні, сережки, пояси, браслети й каблучки.

У перші десятиріччя другої половини XIX ст. ще зберігається асортимент прикрас, характерних для попереднього часу. Проте до кінця XIX — початку XX ст. виходять із ужитку багато ювелірних виробів, пов'язаних із побутом і культурою феодального минулого, таких як *соргуч, султан, серга і бунджак*, деякі види браслетів, застібок для обшлага, поясів, гудзики. Практично припинився випуск поясів, скроневих і нагрудних прикрас, амулетів. Ще продовжували існувати сережки, персні, браслети. Багато виробів фабрично-заводського виробництва, а також імпорту з Туреччини, Середньої Азії, Кавказу й інших областей, сприяли зростанню конкуренції, пристосовуванню до запитів ринку, втраті витонченості та специфічно національних рис, появі еклектичних форм, штампованих виробів. До середини XX століття виготовлення традиційних ювелірних прикрас повністю припиняється, лише чудові виробниці ювелірів кінця XIX — поч. XX ст. ще бережуть спогади про колишню славу кримськотатарських ювелірів.

Використання тих чи тих видів жіночих прикрас залежало від майнового стану та ві-

ку жінки. Одні прикраси (сережки, персні, браслети, намиста) були повсякденними, інші (пояси, брошки, корони, шийні пов'язки) використовувалися у святкові дні, при гостях, для поїздки до міста тощо.

Прикрасами для голови були корони (*соргуч, стефан*), налобні стрічки з підвісками (*баш-алтин*), скроневі підвіски (*алтин-тас, зюлюф-аск'и*), сережки (*купе*). На початку XVII ст. зустрічається згадка про головний убір *соргуч* із оправленими коштовними каменями в короні, *стефан*, також із коштовними каменями і перлами [3, 302]. Певно, мода на цю прикрасу з'явилася в Криму за часів імперії Османа і була популярна серед багатих жінок.

Налобна прикраса у кримських татар називалася *баш-алтин*. Вона нагадувала металеву стрічку з безліччю круглих підвісок і підкреслювала гідність її власниці. Ця прикраса кріпилася нижче за феску. На стрічці зображалися рельєфні орнаменти, в центрі — найчастіше шестикутня зірка. Очевидно, первинним призначенням *баш-алтин* було утримування волосся під час танцю.

Нижче *баш-алтин*, на скронях, заміжні жінки завивали *алтин-тас* або *зюлюф-аск'и* (*зюлюф* — кучері із підстриженого волосся). Скроневі підвіски у жіночому костюмі мешканок Північного Причорномор'я відомі з XIV ст. Це зображення дівчини на чаші з Тана-Азака. Скроневі підвіски мали форму досить великих кілець, що звисали, очевидно, на ланцюжках [5, 35]. У XIX ст. це була фігурна пластина, прикрашена гравіюванням, сканню або камінням з численними ажурними підвісками, що сягали ключиць. Підвіски робилися зі справжніх монет або їх імітації. Такі підвіски відомі й у багатьох інших споріднених етносів, зокрема народів Північного Кавказу. Очевидно, це одна з ранніх форм жіночих прикрас.

У творчості ювелірів значне місце займали сережки — *купе*. Вони різноманітні за формою, використанням різних технічних засобів художнього оздоблення, розрізняються за матеріалом, стилем, технікою виготовлення й орнаменталі тощо. Вироблялися "купе" ажурними, сканими та суцільними з розплющеного тонкого листового срібла, прикрашалися квітково-рослинними візерун-

ками в техніці гравіювання, карбування, чорніння або самоцвітами. Приблизно з середини XIX ст. поширюються сережки з коштовних каменів у оправах.

За формами та технікою виконання сережки можна поділити на групи. Великого поширення у кримських татарок набувають сережки пласкі з підвісками. Звичайно вони склалися з розімкненого кільця та щитка з підвісками. Разом із шарнірним з'єднанням використовувалося й жорстке. Щитки робилися суцільними, ажурними, у формі кола, квадрата, виноградних пелюсток, кошика або судини "гутюм". Могли прикрашатися вставками з бірюзи, сердоліку, корала, перлів. Підвіски виконувалися в 1-2 ряди у вигляді дрібних пластинок, монет, стрижнів. Особливою популярністю користувалися сережки у вигляді місяця — *ай-купе*. У молодих жінок сережки нагадували місяць-молодик, у жінок середніх років були округлі, у літніх — у вигляді місяця, що спадає. До іншого типу належали об'ємні сережки — у вигляді конуса, жолудя, скрученого каната — *купе-канатлы*, кола — *чарх*, із з'єднаних між собою трьох або п'яти кілець, які нагадували формою один або декілька з'єднаних між собою мигдалів, ажурний ліхтар — *купе-фенер*. Такі сережки також могли завершуватися намистиною або підвіскою.

Великою популярністю користувалися сережки, відмінною особливістю яких була прикраса вушних кілець невеликими розетками, оздобленими самоцвітами. Форма щитків сережок залишалася тією ж. Всі елементи їх — щитки, розетки вушних кілець, фігурні підвіски вирізнялися розмаїттям самоцвітів, варіантами сканих заповнень. Витончені малюнки сканих візерунків, простота, м'якість і округлість контурів щитків, листоподібних підвісок, кольори самоцвітів роблять дані сережки творами високої художньої майстерності та технічної досконалості.

До нас не дійшли сережки XIV- XV ст., але з тогочасних письмових джерел [3] можна зробити висновок, що сережки *ай-купе* та сережки пласкі й скані з підвісками, прикрашені коштовним камінням, глибоко традиційні, існували тоді й у казанських татар.

З другої половини XIX ст. суцільні та скані сережки з підвісками починають виходити з моди. Малюнок сканого заповнення

виконувався простіше, грубіше, з тоншого дроту. Майже такої ж форми були сережки з суцільними щитками та групою самоцвітів або кольорового скла. Нерідко сережки поверх щитків додатково прикрашалися пелюстками чи бантиками. Набувають поширення й інші форми сережок, в яких також спостерігається відхід від традиційних форм. Усе частіше вживається низькопробне срібло, кольорове скло, фольга, золочення та сріблення.

У степових районах, а також у передгір'ях східного узбережжя жінки носили сережки, з'єднані між собою ланцюжками або намистом. Вони об'єднували сережки та нагрудне намисто в одне ціле. Така прикраса у ногайців мала назву *герданли-купе*, у передгір'ях східного узбережжя — *серга і бунджак*. *Серга і бунджак* — це дві сережки, що склалися з ланцюжка з двома гачками. Один гачок вдягався у вухо, до іншого підвішувалася турецька монета, а до неї знизу кріпилися ще дві намистини. З'єднував сережки разок червоного бісеру, який проходив під підборіддям. На нього в центрі навішувалися три монети, найбільша посередині [4, 280].

Інша нагрудна прикраса — *тепю-іне* (тур. *тепе* — верх, *інеп* — що спускається). Вона складалася з двох філігранних пластин, які з'єднувалися петелькою та гачком. Кожна пластина мала форму сердечка із п'ятьма підвісками у формі листоподібних бляшок, з'єднаних між собою кільцями. Таким чином, виходило намисто у п'ять разків. Різновидом намиста була пов'язка на шию — *герданлик*, звичайно з чорного або темного оксамиту з нашитими в декілька рядів дукатами з константинопольських золотих монет або розширеним сріблом.

У повсякденному житку кримські татарки використовували намисто *боюнджак* з одного або двох разків білого чи кольорового бісеру, штучних або натуральних перлів, коралів. Шийна прикраса *інджилі-алтин* складалася з кількох філігранних кружків, з'єднаних між собою. Намиста носили жінки різного віку. Руки прикрашали браслети — *білезик* і персні — *юзук*. Останні носили як чоловіки, так і жінки. Х. Монастирли відзначав, що татарки дуже охочі до браслетів і перснів, унізують ними майже всі пальці. Персні ці найчастіше — мідні, а браслети

срібні низькопробні або з простого стеклярусу [7, 213].

Жіночі браслети виготовляли в основному зі срібла, рідше — із золота, часом лише позолочені. Кримськотатарські браслети дуже різноманітні за формою, художньою обробкою, орнаментациєю. Їх можна звести до двох основних типів — суцільні та складені. До перших належать пластинчасті (гнучкі), які вироблялися здебільшого з розплющеного металу або литва. За формою суцільних плоских браслетів нерідко робили також скані браслети, розкішно прикрашені самоцвітами.

Другий тип — це браслети, складені з окремих суцільних або сканих бляшок-ланок, із ряду каміння або ланцюжків, з'єднаних між собою в одних випадках шарнірними застібками (більш дорогі вироби), в інших — спіральними гачками або кільцями. Число елементів було різне. Давніші браслети XVIII ст., як правило, складені з великих бляшок-ланок у кількості від двох до семи одиниць. У браслетах XIX ст. складових елементів більше, розміри їх значно менші та густо прикрашені самоцвітами, які набувають самостійного значення.

Існували також браслети з намиста — *буюнджак-білезик*, переважно червоного, чорного та блакитного кольорів, а також із низьких гудзиків — *капара-білезик*.

Пластинчасті суцільні браслети шириною від двох до шести сантиметрів носили звичайно немолоді жінки. Молодь віддавала перевагу вузьким браслетам. У художній виразності цих прикрас основну роль відігравали орнамент і самоцвіти. Орнамент (технікою карбування, литва та скані) використовувався переважно квітково-рослинний. Особливим багатством відзначалися пластинчасті браслети, прикрашені самоцвітами великих розмірів, що розташовувалося по довжині браслета в кількості від трьох до п'яти одиниць. Навколо них групувалися дрібні округлі самоцвіти, які утворювали рельєфну розетку. З великого каміння використовували популярні топази, аквамарини, сердолик, із дрібного — бірюзу, хризоліти, перли, рубіни. У дешевих браслетах самоцвіти замінювали фольгою, кольоровим склом. Крім каміння, поверхня браслетів прикрашалася гравірованим орнаментом.

Особливою художністю вирізнялися скані браслети, складені з кількох філігранних

сегментів різної форми, з'єднаних рухомими кільцями, а за описом 1820-х років у знатних дам — із золотих ланцюжків із дорогим негранованим камінням [6, 228]. У браслетах особливо яскраво виявлялася краса великого гранованого або полірованого каміння, витонченість сканих візерунків. Самоцвіти звичайно розміщували в центрі окремих ланок або двома, трьома камінцями на поверхні основної ланки браслетів. А навколо у контрастному поєднанні розташовували дрібні самоцвіти, використовуючи те ж каміння, що і в суцільних браслетах. До кола сучасних прикрас належать золоті браслети *джебе*.

До середини XIX ст. описані браслети виходять з моди. Натомість з'являються скані браслети, більш легкі, складені з невеликих фігурних бляшок-ланок, з'єднаних між собою кільцями. Великі самоцвіти замінюються дрібними, усе частіше використовується грановане скло з кольоровою фольгою в гніздах. Значного розповсюдження набули дешевші браслети — пластинчасті та з прямокутних бляшок. Поверхня їх нерідко прикрашалася дрібними горошинками самоцвітів із пасти, кольорового скла, бірюзи, штучних перлів або була збагачена дрібними кулястими виступами, які створювали рельєфну фактуру браслета.

Виготовляли кримські майстри і брошки — *іне*, *зінет-інеси*, шпильки — *топлу-іне*. Брошки мали форму філігранного банта, ромба або овала та кріпилися на сукню в центрі, біля самої шиї.

Краса ювелірних виробів залежала не тільки від якості металу та коштовних каменів, але й від мистецтва майстра, здатного вдихнути життя у свій твір. Для виробів кримських майстрів характерна витонченість, відчуття спокою та точність у зображенні, численні деталі, багато варіантів зображуваного. При всьому розмаїтті технік, якими володіли кримські ювеліри, особливо улюбленою була філігрань. Вражений роботою бахчисарайських ювелірів П. Нікольський на початку XX століття писав: “Копітко і поволі вони виробляють з коротенького срібного дроту окремі частини рослинного орнаменту: обідки листя та квітки з корінцем, з'єднують їх між собою або шляхом механічного вдавлення, або спаюють одну з іншою, ударами маленької ступки

надають їм опуклої форми... Їх інструменти вкрай прості та примітивні” [8, 23].

Філігранні вироби майстри золотили на вогні. Обробляючи каміння, його шліфували, гранували, вирізьблювали орнаменти. Одним із найвідоміших ювелірів у Бахчисараї був Веліша Уста. Ряд виробів бахчисарайських ювелірів, зокрема браслети у вигляді скрученого каната та виготовлені з гудзиків, філігранні сережки з підвісками й бірюзою демонструвалися 1925 року в Парижі на виставці Декоративного мистецтва і сучасної художньої промисловості.

У кримських ювелірних прикрасах приваблює не тільки форма, але й техніка виконання, орнаменти: геометричні, рослинні, квіткові, епіграфічні, зооморфні. Серед геометричних орнаментів поширеними були зображення кола, ромба, восьми- та шестикутних зірок. Часто на ювелірних виробках зображалася “волюта” — спіралеподібний зігнутий орнаментальний мотив, відомий з античності. Серед рослинних орнаментів переважає зображення листя, кошика з трояндами, плодами, гілки квітів, бутони, ліллі, виноградні грона, кипариси. Епіграфічні написи трапляються практично на всіх видах ювелірних прикрас: фес-тепелик, шийних прикрасах, перснях, брошках, амулетах. Вони виконувалися досконалим арабським шрифтом як на металі, так і на камінні. Зміст написів широко варіювався від ініціалів майстра, місця виготовлення (що є дуже цінним джерелом), до побажань здоров'я, добробуту, усіляких віршів і традиційних формул корану. Нерідко до загального візерунка включалися медальйони різноманітних контурів і геральдичні знаки.

За роки депортації в Криму не залишилося жодного майстра-ювеліра, художній метал як вид мистецтва практично зник. Нині робляться перші кроки на шляху його відродження. Зокрема, успішно працюють в цій галузі талановиті майстри Айдер Асанов, Ізета Аблаєва, Енвера Аблаєва. В їхніх роботах по-новому звучать декоративні властивості скані, карбування по міді й латуні. З кожним роком збільшується кількість самодіяльних художників, зростає їх майстерність, усе більше наближаючись до творчості професійної.

Література:

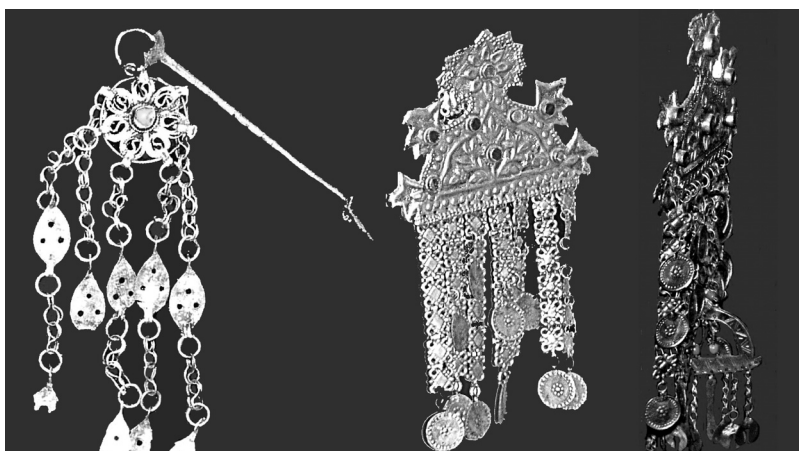
1. Боданинский У. Археологическое и этнографическое изучение татар в Крыму // Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре старожильческого населения Крыма. Ч. I. Мусульмане: крымские татары, крымские цыгане. — Симферополь, 2004. — С. 299-308.
2. Башкиров А. Сельджукизм в древне-татарском искусстве // Крым, № 2. — Москва, 1926.
3. Биарсланов М. Выписки из кадиаскерского сака (книги) 1017-1022 г. хиджры, хранящегося в архиве Таврического губернского правления // Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре... — С. 309-333.
4. Тюркские народы Крыма: Караимы. Крымские татары. Крымчаки / Отв. ред. С. Я. Козлов, Л. В. Чижова. — М., 2003.

5. Залеская В. Н., Крамаровский М. Г. Изображение человека в керамике Северного Причерноморья XII-XIV веков. (Временная выставка из фондов Херсонесского музея и Государственного Эрмитажа). — Л., 1990.
6. Пасек В. В. Приезд в Бахчисарай. Увеселения и обычаи татарок // Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре... — С. 226-231.
7. Монастырлы Х. А. Одежда крымских татар // Третья учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии. — Симферополь, 1890.
8. Никольский П. В. Бахчисарай. Культурно-историческая экскурсия. — Симферополь, 1924.

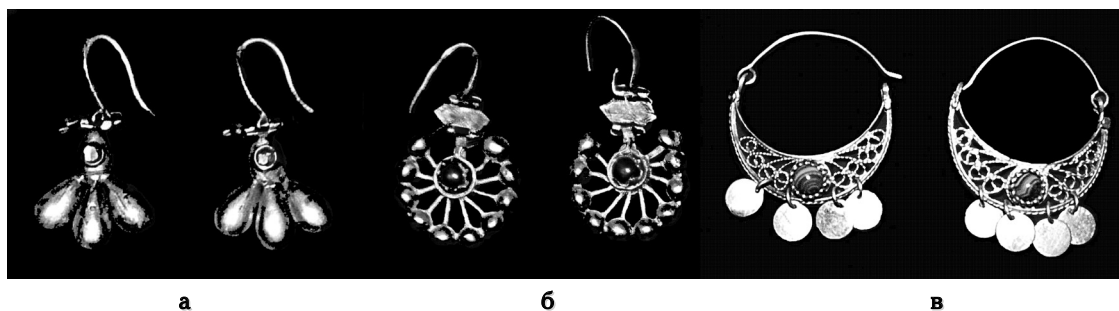
Production of jewellery, a kind of traditional art of the Crimean Tartar people, that developed and improved during the centuries, is under research in this article. Basing on documentary, photographic, oral materials as well as on a few existing nowadays samples, the author explores various kinds of jewellery: headdresses, temple pendants, earrings, necklaces, bracelets, rings, and brooches. The article also informs of the jewellery production periods, their development, formation, and decline, as well as of the peculiarities of the goods by Tartar craftsmen, and the techniques they used. The author raises the problem of the revival of Tartar jewellery art.

Фото 1. Налобна прикраса "Баш-алтин".
XIX ст. БДІКЗ

а б в
Фото 2. Скроневі підвіски "Зюлюф-аск'и", БДІКЗ:
а) XVIII ст.; б, в) XIX ст.

а б в
Фото 3. Серезки “купе”: а, б) XIX ст. БДІКЗ; в) поч. XX ст. РКММ

а б в
Фото 4. Браслети “білезик”, БДІКЗ: а) складені браслети. Поч. XX ст.; б) складені браслети. XIX ст.; в) суцільні пластинчасті (гнучкі) браслети. XIX ст.

Фото 5. Брошки – “Зінет-інеси”. XIX ст. БДІКЗ